

سند، منبعی دست اول در تحقیقات و پژوهش‌ها

نیره خدادادشهری

محمد حقی خوانساری

کارشناسی‌ارشد مطالعات آرشیوی دانشگاه الزهراء

دانشجوی کارشناسی‌ارشد تاریخ تشیع دانشگاه ادیان و مذاهب

چکیده:

اسناد و مدارک آرشیوی به عنوان منبعی معتبر و دست اول برای انجام تحقیقات علمی مطرح هستند. با این حال، در کتاب‌های روش تحقیق، به اسناد و مدارک به مثابه یکی از منابع اطلاعاتی یا اصلاً اشاره‌ای نشده یا به صورت بسیار گذرا مورد بررسی قرار گرفته است. هدف نویسندگان در نوشتار حاضر این است تا در سلسله مقالاتی، مقوله سند را از منظرهای گوناگون مورد مذاقه قرار دهند. در این نوشتار به عنوان اولین اثر از سلسله مقالات مذکور، به ارائه اطلاعاتی درخصوص سند به عنوان منبعی معتبر و دست اول در انجام تحقیقات علمی و اهمیت آن، می‌پردازند. آنان در راستای هدف مذکور، نخست، خوانندگان را با محل نگهداری اسناد و مدارک یعنی آرشیو آشنا می‌سازند. سپس در ادامه، پیرامون سند، و اهمیت و کاربرد اسناد در تحقیقات، به ترسیم‌نمایی کلی در این زمینه می‌پردازند.

کلیدواژه‌ها:

سند، اسناد، منابع دست اول، مدارک آرشیوی، آرشیو، منابع اطلاعاتی، منابع پژوهشی، منابع تحقیقاتی، منابع تحقیقی.

اشاره

پژوهش، روش بهینه تحقیق و مطالعه روشمند منابع تحقیق، از جمله راهکارهای موفقیت در هر پژوهشی است. مطالعه منظم و روشمند منابع تحقیقات در هر پژوهش، اعم از نظری و میدانی، لازمه هر پژوهش پویاست. در انجام تحقیقات علمی، پژوهشگران به منابع اطلاعاتی مختلفی مراجعه می‌کنند. منابع اطلاعاتی به سه دسته تقسیم می‌شوند:

منابع دست اول شامل هر نوع مواد جدیدی است که برای نخستین بار انتشار می‌یابد؛ مانند گزارش‌های پژوهشی، استانداردها، پروانه‌های ثبت اختراع، صورت‌جلسات، اسناد و ...

کتاب‌ها و آثار دیگری که برای تدوین آنها از منابع دست اول استفاده شده، منابع دست دوم نامیده می‌شوند و منابع دست سوم حاوی اطلاعات درباره منابع دست اول و دوم هستند مانند کتابشناسی‌ها.

بسیاری از پژوهشگران با منابع دست دوم و سوم آشنایی دارند و در نگارش تحقیقات خود به این منابع مراجعه می‌کنند، اما در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که پژوهشگران چه میزان با اسناد و مدارک آرشیوی، به عنوان منبعی معتبر و دست اول برای انجام تحقیقات علمی آشنایی دارند و در مراحل انجام تحقیق خود به این‌گونه منابع مراجعه می‌کنند؟

از آنجا که اسناد حاصل فعالیت اداری و اعمال روزمره زندگی افراد اجتماع هستند، عاری از هرگونه شائبه، دروغ، تظاهر، اغراض شخصی و ملاحظه‌کاری‌ها هستند و منبعی معتبر و اصیل محسوب می‌شوند، ولی در کتاب‌های روش تحقیق، به اسناد و مدارک به مثابه یکی از منابع اطلاعاتی یا اصلاً اشاره‌ای نشده یا به صورت بسیار گذرا مورد بررسی قرار گرفته است.

در مقاله حاضر با توجه به آشنایی اندک محققان با این منبع تاریخی و ارزشمند، برآن شدیم تا در سلسله مقالاتی مقوله سند را از منظرهای گوناگون معرفی کنیم.

در اولین مقاله با سند به عنوان منبعی معتبر و دست اول در انجام تحقیقات علمی و اهمیت آن به طور کلی آشنا می‌شویم. در مقالات بعدی تاریخچه سند و مراکز اسناد در ایران و جهان؛ وظایف مراکز اسناد؛

مدیریت اسناد؛ اسناد الکترونیک؛ وجوه افتراق و اشتراک کتابخانه، موزه و آرشیو؛ معرفی مراکز اسناد ایران و مواردی از این دست را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهیم.

در اولین مقاله از این سلسله مقالات ابتدا نیاز است با آرشیو که محل نگهداری اسناد و مدارک است آشنا شویم. سپس در خصوص سند، اهمیت اسناد و کاربرد اسناد در تحقیقات مباحثی ارائه می‌شود تا نمای کلی و اولیه‌ای در این خصوص ترسیم شود.

آرشیو

هر نوع سند اعم از نامه، پرونده، گزارش، یادداشت، نقشه، روزنامه، اوراق چاپی، دست‌نوشته، فیلم، نوار، کارت پستال و سایر مدارک که در سازمان یا دستگاه دولتی به منظور استفاده اداری تهیه یا دریافت شده باشد و در حال حاضر مورد استفاده جاری آن سازمان نباشد و در عین حال از نظر آن سازمان یا دستگاه دولتی واجد ارزش و اهمیت بوده است، در این موارد این‌گونه مدارک برای حفظ و نگهداری دائمی کنار گذاشته و آرشیوی محسوب می‌شود.

واژه آرشیو از کلمه یونانی آرکیوم^۱ و یا واژه آرکی تون^۲ مشتق گردیده و طی قرون معانی متفاوتی داشته است. فرهنگ معین واژه آرشیورا این‌گونه تعریف کرده است: «جایی که اسناد، اوراق، تصاویر، پرونده‌ها، صفحات موسیقی و مانند آن حفظ می‌شود. از دیدگاه کلی واژه آرشیو بیانگر مجموعه‌ای از اسناد است که بر اثر فعالیت‌های یک سازمان، واحد اداری، شرکت، مؤسسه یا حتی یک خانواده یا فرد ایجاد شده و برای استفاده و مراجعات آینده حفظ و نگهداری می‌شود».

تعریف دیگری وجود دارد که آرشیورا نماد ارتباطات در طول زمان معرفی می‌کند و به عبارت دیگر آرشیو پلی ارتباطی بین نسل‌های گذشته و نسل‌های حاضر است. در واقع کلمه آرشیو شامل «ظرف» و «مظروف» است؛ یعنی هم محتویات اسناد و مدارک و هم ساختمان آرشیورا در برمی‌گیرد. از طرف دیگر آرشیو، هویت ملت و خانواده است.

آرشیوها را به طور کلی از دو نظر می‌توان دسته‌بندی کرد:

از نظر موضوعی: مانند آرشیوهای تاریخی، جغرافیایی، حقوقی و قضایی، سیاسی، اقتصادی و ...

از نظر سازمانی و مکانی: مانند آرشیو ملی، اداری، ایالتی، شهری، شخصی و ...

مدارک آرشیوی حاوی مطالب و نکات بسیاری درباره مسائل تاریخی، فرهنگی، هنری، سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی، اجتماعی، قضایی، مالی، نظامی، تاریخ محلی و حتی رجال‌شناسی است که اگر طبق اصول و موازین علمی مورد استفاده و بررسی قرار گیرند، می‌توانند بسیاری از مسائل فراموش شده در فرهنگ و تمدن و رویدادهای حقیقی و ناشناخته در تاریخ را از لابه‌لای سطوح و خطوط پیچیده و رنگ‌پریده آنها دریافت نماید. از این روی یک محقق و مورخ از مراجعه به این دسته از منابع ناگزیر خواهد بود. هر چند که کار با اسناد خالی از دشواری‌های علمی و عملی و مصداقی نیست، اما با رجوع به اصل سند یا لااقل عکس و تصویر آنها و ممارست در بازخوانی و مفهوم‌سازی عناصر و محتوای آنها تا حد زیادی می‌توان بر فراز و فرودهای پژوهش‌های مبتنی بر سند فائق آمد.

برخی در گسترش فرهنگ آرشیوی دو عامل زیر را مطرح کرده‌اند:

۱. وجود واحدهایی مخصوص این کار در سازمان‌های اداری و دولتی.

1. Archivum

2. Archion

۲. توجه دانشمندان و محققان به پژوهش.

آرشیوها جزء هسته اصلی حفاظت اطلاعات، آزادی اطلاعات، دسترسی آن برای همه، آموزش در طول زندگی، شبکه‌های ملی، سیاست‌های فرهنگی منطقه‌ای و محلی می‌باشند. بنابراین با درک جایگاه ویژه آرشیوها که با میلیون‌ها برگ سند ارزشمند، پایگاه رفیع و مهم اطلاع‌رسانی در جامعه به شمار می‌روند، لزوم آشنایی با اسناد و مدارک و همچنین مراکز آرشیوی ضروری به نظر می‌رسد.

سند

اسناد به عنوان بخشی از آرشیوهای مشترک مردم جهان، نقش مهمی در حفظ هویت دینی، ملی و فرهنگی گذشته، حال و آینده دارند. بنابراین آرشیوداران را می‌توان به معماران و پل‌سازانی تشبیه کرد که گذشته را به آینده پیوند می‌زنند. اسناد در حقیقت حافظه ملی را تشکیل می‌دهند. میراث اسنادی، بخش وسیع و گسترده‌ای از آرشیوها را در برمی‌گیرند و در فضای بین‌المللی، نشانگر تنوع ملت‌ها، زبان‌ها و فرهنگ‌ها هستند. اسناد در واقع هدیه نسل‌های پیشین به نسل‌های بعدی هستند و میزان توجه به آنها شاخص تمدن کشورها و فرهیختگی ملت‌ها است.

یک سند باید خصوصیات معینی داشته باشد:

اصالت که بدین صورت تعریف می‌شود: «پایداری خصوصیات اصلی سند در طی زمان با توجه به متن، ساختار، مفهوم»؛ بدین معنا که سند آن چیزی است که مدعی آن است.

اعتبار به عنوان توانایی یک سند «در به کارگیری به عنوان شاهدهی معتبر» برمی‌گردد به قدرت و اعتماد به اسناد به عنوان مدرک.

تمامیت به این حقیقت بازمی‌گردد که سند کامل و غیرقابل تغییر است و قابلیت استفاده که توانایی جایابی، بازیابی، ارائه و تفسیر سند را بیان می‌کند.

اهمیت اسناد

هرملتی دارای میراثی تاریخی، علمی و فرهنگی است. این میراث نقش اساسی در شناخت هویت هر قوم، دوام و بقای آن دارد. انتقال دانش‌ها و ارزش‌ها از نسلی به نسل دیگر تنها از راه حفظ و نگهداری صحیح و بها دادن به تاریخ و فرهنگ گذشته ممکن است. آرشیوهای تاریخی و فرهنگی نشان‌دهنده عملکرد، هویت و بیان‌گر خاطره‌های یک کشور است و موجب ارتباط گذشته انسان با حال و آینده او می‌شود. اسناد و اوراق آرشیوی علمی و فنی نیز نشان‌دهنده رشد و پیشرفت یک ملت از نظر علمی در طول تاریخ است.

میراث فرهنگی به جای مانده از گذشتگان و از جمله اسناد هر مملکت، نقشی اساسی را در دوام و بقای یک ملت برعهده دارند. انتقال دانش‌ها، ارزش‌ها و اطلاعات از نسلی به نسل دیگر، یکی از اهداف و رسالت‌های مهم آرشیوهاست. آرشیو هر کشور نشان‌دهنده عملکرد، هویت و خاطرات یک ملت است. ماندگاری اثر و وقایع مهمی که در هر کشور رخ می‌دهد، بستگی به وجود اسنادی دارد که هر روز در زندگی خود آنها را تولید می‌کنیم، بدون آنکه از ارزش واقعی آنها آگاهی داشته باشیم. به همین دلیل است که امروز آرشیوها در بیشتر کشورهای پیشرفته از جایگاهی بس رفیع برخوردارند. در عصر ارتباطات کشورها و ملت‌هایی که به اهمیت وجودی آرشیوپی برده‌اند، مأموریت آن را آشکارسازی حقایق در زمینه‌های مختلف و در طیفی فراتر از مرزها و موانع مکانی و زمانی می‌پندارند. در حقیقت آرشیوها پلی میان گذشته و آینده هستند که توجه و دقت به اندوخته ارزشمندشان و تجربه‌اندوختی از آنچه که در آنها ذخیره شده است، ما را از تکرار اشتباه گذشتگان برحذر داشته و آینده‌ای نویدبخش را امید می‌دهد.

آرشیوها جزء هسته اصلی حفاظت اطلاعات، آزادی اطلاعات، دسترسی آن برای همه، آموزش در طول زندگی، شبکه‌های ملی، سیاست‌های فرهنگی منطقه‌ای و محلی می‌باشند. بنابراین با درک جایگاه ویژه آرشیوها که با میلیون‌ها برگ سند ارزشمند، پایگاه رفیع و مهم اطلاع‌رسانی در جامعه به شمار می‌روند، لزوم آشنایی با اسناد و مدارک و همچنین مراکز آرشیوی ضروری به نظر می‌رسد.

کاربرد اسناد در تحقیقات

دولت‌ها مقوله اطلاعات را به عنوان ابزار اجتماعی تمدن و اقتصاددانان اطلاعات را به عنوان منبع تجزیه و تحلیل موضوعات اقتصادی قلمداد می‌کنند. چنین اطلاعات با ارزشی در پایگاه‌های مختلفی چون آرشیوهای ملی و مراکز اسنادی، کتابخانه‌ها، بانک‌های اطلاعاتی و دیگر مراکز اطلاعاتی یافت می‌شود. ارتباط تنگاتنگی میان توسعه یک جامعه و استفاده مناسب از اطلاعاتی که در دسترس آنهاست وجود دارد.

اسناد به مثابه منابع با ارزش تاریخی مورد توجه محققان، پژوهشگران و دانشجویان قرار دارد. در بحث اهمیت این منابع و میزان اهمیت آنها در میان اهل فن هیچ شبهه و ابهامی وجود ندارد، اما نکته در خور توجه این است که با وجود همه تأکیدات میزان استفاده از اسناد در تحقیقات، پروژه‌ها و پایان‌نامه‌ها محدود است و اهل پژوهش استفاده از سایر تحقیقات و منابع چاپی و حتی نسخه‌های خطی را بر اسناد ترجیح می‌دهند.

اهمیت اسناد و مدارک تاریخی در تبیین زوایای مبهم حیات اجتماعی و سیاسی یک ملت به عنوان دست‌مایه‌های اصیل عرصه‌های تحقیقی بر هیچ کسی پوشیده نیست. امروز که اطلاعات یکی از ارکان قدرت هر کشور به شمار می‌رود، اسناد یکی از منابع اطلاعاتی برای درک تاریخ و شناخت تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، اداری، فرهنگی و نظامی یک جامعه تلقی می‌شوند. از آنجا که اسناد حاصل فعالیت اداری و اعمال روزمره زندگی افراد اجتماع هستند و برای حفظ روابط جامعه با دستگاه‌های اداری تهیه و تنظیم می‌شوند، عاری از هرگونه شائبه، دروغ، تظاهر، اغراض شخصی و ملاحظه‌کاری‌ها هستند. به سبب همین نقش اساسی و امکان اعتماد به اسناد، اهمیت اسناد تاریخی در ضبط صحیح وقایع از قدیم‌ترین ایام در جوامع باستانی آشکار و شناخته شده است. با استفاده از این نوع مدارک می‌توان به اشتباهات، پرده‌پوشی‌ها، مجهولات، گزافه‌گویی‌ها و ملاحظه‌کاری‌های برخی تاریخ‌نویسان گذشته پی برد و حقایق امور را درک و کشف کرد.

سخن پایانی

علت وجود آرشیو صرفاً نگهداری اسناد قدیمی و تاریخی نیست، بلکه اسنادی که در زمان حال یا آینده به وجود می‌آید و به نحوی ارزش نگهداری دائم پیدا می‌کنند نیز مورد توجه است. بنابراین یکی از هدف‌های اصلی آرشیو، حفظ سوابقی از اسناد و مدارک آغازین پیدایش تحولات و خط مشی تشکیلات و وظایف و فعالیت‌های سازمان‌های عمومی است. در واقع هدف آرشیو نگهداری اسناد و مدارک با ارزش و در دسترس قرار دادن آنها است. آرشیو با منابع یا مواد

دست اول ارتباط می‌یابد. مواد آرشیوی امانت داده نمی‌شوند و فقط می‌توان با اجازه از مقامات دارای صلاحیت از آنها استفاده کرد؛ زیرا اگر اسناد آرشیوی از بین بروند تولید مجدد آن امکان‌پذیر نخواهد بود.

در مقاله بعدی به صورت اجمالی تاریخچه سند و تأسیس مراکز اسناد در ایران و جهان مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

منابع

۱. آقایی، حسین؛ «آرشیوها، کتابخانه‌ها و موزه‌ها: تفاوت‌ها و شباهت‌ها»؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو (ص ۲۱-۴۵)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۲. اکبری داریان، سعیده و افسانه تیموری خانی؛ «سازماندهی اسناد بر اساس استاندارد عمومی بین‌المللی توصیف آرشیوی در محیط مارک ایران»؛ جلد اول (مدیریت آرشیو و اسناد)، مجموعه مقالات دومین همایش ملی آرشیو (ص ۲۵۹-۲۶۹)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۳. انتظاریان، ناهید؛ «نقش آرشیو در پژوهش»؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو (ص ۲۲۹-۲۴۹)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۴. تاج‌الدینی، اورانوس و علی سادات موسوی؛ «آرشیو؛ گنج ناشناخته‌ها شده و نقش مؤثر آن در فرایند پژوهش، هم‌نوا با پیشرفت فناوری اطلاعات»؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو (ص ۲۵۹-۲۶۸)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۵. حسن‌آبادی، ابوالفضل؛ «بررسی کتاب مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی»؛ فصلنامه گنجینه اسناد؛ شماره ۷۳، ص ۱۲۵-۱۳۹، ۱۳۸۸.
۶. خالقی، نرگس؛ سیامک، مرضیه؛ آموزش مهارت‌های سواد اطلاعاتی؛ تهران: نشر کتابدار، دانشگاه قم، ۱۳۸۹.
۷. روستایی، محسن؛ «تعابیری از سند و سندشناسی و نقش آن در پژوهش و توصیف اسناد تاریخی»؛ کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۴۶، ص ۴۲-۴۹، ۱۳۸۹.
۸. شارق، سیما؛ «آینده آرشیو و پژوهش‌های تاریخی»؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو (ص ۱۷۷-۱۹۱)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۹. شورای جهانی آرشیو؛ دستورنامه مدیریت اسناد الکترونیکی برای آرشیو داران؛ ترجمه فاطمه زراع‌زاده؛ ویراستار رحیم علیجانی؛ تهران: چاپار؛ کلک نوین، ۱۳۹۰.
۱۰. فاطمیان، حمید؛ «وجوه اشتراک و افتراق منابع آرشیوی با کتابخانه‌ها»؛ مجموعه مقالات اولین همایش ملی آرشیو (ص ۱۳۷-۱۴۷)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.
۱۱. مؤمن، ابوالفتح؛ «ساماندهی اسناد در آرشیو». زمانه: ماهنامه اندیشه و تاریخ سیاسی ایران معاصر؛ شماره ۵۰، ص ۷۶-۸۲، ۱۳۸۵.
۱۲. نگاهبان، نسرين؛ «ضرورت ارتباطات آرشیوی و اطلاع‌رسانی اسناد در آرشیوها و سیاست‌های آرشیو ملی ایران در این زمینه»؛ جلد اول (مدیریت آرشیو و اسناد)، مجموعه مقالات دومین همایش ملی آرشیو (ص ۱۹۵-۲۲۱)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.